

ТОМАКІВСЬКА СІЧ (70-і роки XVI ст. — 1593 р.)

Виникнення Запорозької Січі було важливим етапом становлення українського козацтва та значною віхою в історії України. Близько чотирьох століть віддаляє нас від найранішої з відомих січей Великого Лугу — Томаківської. Через таку товщу віків важко розгледіти її історію в деталях, хоча фрагментарні відомості про Січ на Томаківці все ж збереглися. Вона існувала на однойменному острові, який у давнину ще називали Бучки, Буцький, Дніпровський і Городище. Це був великий і неприступний острів серед широких плавнів, оплутаний зусібіч річками й озерами. «З півдня й південного заходу, — писав Д. І. Яворницький, — до нього підходить Річище, утворене правою гілкою Дніпра, Бугаєм ..., яке тече зі сходу на захід десять верст, кінцем своєї течії торкається острова Томаківки й потім впадає нижче острова у Чернишівський лиман. Зі сходу через острів звивається річка Ревун, котра відділяється від Річища біля Південно-східного кута острова, йде над східним берегом, зліва приймає в себе річку Ревунчу, ... потім, дійшовши до середини острова, сам Ревун розділяється на дві гілки (Ревун і Бистрик [Ревунець]. — А.Г.) ... Відійшовши трохи на схід від острова, цей Бистрик, або Ревунець, приймає в себе степову річку Томаківку, котра, почавшись значно північніше від острова, ... з'єднується з Бистриком навпроти північної окраїни острова... З півночі над островом Томаківкою йдуть той самий Бистрик з Томаківкою, який знову з'єднується з гілкою Ревуном і той самий

Ревун, що виходить з Річища. З заходу до Томаківки прилягає великий лиман Чернишівка, у який, з одного боку, через Гнилу впадає гілка Ревун, а з другого — гілка Річище. Крім цього, між згаданими річками й островом до Томаківки прилягають ще три великі озера: Соломчине на півдні, Калиновате на південному сході й Спичине на півночі».

За свідченням польського шляхтича Самуїла Зборовського, Томаківка періоду другої половини XVI ст. — «острів такий широкий, що там можна розмістити 20 тисяч чоловік і чимало коней». Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який у 30-х роках XVII ст. побував там, залишив такий опис острова: «Томаківка це острів до третини льє в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритої лісом. Якщо стати на його вершині, то видно увесь Ніпро від Хортиці аж до Тавані. Цей острів дуже гарний, я лише не зміг дізнатися, які у нього береги. Він знаходиться ближче до Русі, аніж до Татарії». З цими відомостями збігаються й оповіді старожилів, які твердили, що в давнину Томаківка була вкрита густим лісом, по краях острова росли груші, а на середині «гойдався високий-превисокий дуб».

Вигідне географічне положення Томаківки та розгалужена мережа водних перепон робили острів досить зручним місцем для проживання на ньому козаків та створення Січі. І справді, за Мартином Бельським, на острові, званому Томаківка, «здавна низові козаки мешкають, яко ж їм стоїть за найміцніший замок».

Проте відсутність у джерелах прямих вказівок не дає підстав точно визначити час заснування Томаківської Січі. Отож, при вивченні даного питання слід більше уваги приділити аналізу, так би мовити, опосередкованих відомостей. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Січі ні на Томаківці, ні в будь-якому іншому місці на Запорозжжі не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Євстафія Дашковича (1514–1535 рр.), висловлена ним на Піотрковському сеймі 1533 р., про доцільність будівництва на одному з дніпровських островів фортеці з двотисячною козацькою залогою, хоча й дістала схвалення, але не була реалізована. Як писав М. Бельський, «з неї нічого не вийшло».

Не зафіксувало появу Запорозької Січі жодне з відомих джерел і в першій половині 50-х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського староства, які описували й землі Запорозжжя, ні словом не обмовилися про якийсь конкретний більш-менш укріплений козацький табір. І це при тому, що в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, «уход Томаховку». Не помітити січових укріплень вони просто не могли. Певно, в той час у вказаному регіоні, справді, був лише «уход».

Подальші події — будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром улітку 1557 р. — також не дають свідчень про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, про який Боплан писав, що з нього «видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані». А коли це так, то й острів Томаківка з Січчю не зміг би залишитися з Хортиці непоміченим.

Немає відомостей про заснування чи наявність великої Січі на Запорозжжі і в наступне десятиліття — ні в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя Д. Вишневецького (початок 60-х років), ні в листі Жигмонта II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець — 60-х років). В останньому, зокрема, король писав «козакам, тим, которые... зъехавши, на Низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают свовольно живучи», аби вони «с поля, с Низу и со всех уходов, до замков и мест наших вышли» (1568 р.). Тобто, неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою цих поселень називається все той же «уход»).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х років XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 року польський король) почав проводити жорстку політику, спрямовану на підпорядкування Запорозжжя королівській адміністрації. Передбачалося, зокрема, витіснити козаків з даного регіону, частину їх узяти на королівську службу, а найнепокірливіших — знищити. Своїм універсалом від 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю Острозькому «виганяти низовців з Дніпра». Паралельно запроваджувалися санкції на торгівлю з козаками боеприпасами, харчами та заборонялося пускати запорожців «на волюсть». До цієї кампанії передбачалося залучити й кримчаків. Причому в листах до останніх Баторій скаржився, що труднощі боротьби із запорожцями зумовлені ще й відсутністю в даному регіоні польських фортець (про

великий укріплений козацький табір також не згадується, хоча якби такий справді існував, то в контексті зазначених подій про нього б обов'язково згадала чи турецька, чи польська сторона).

Вжиті проти запорожців заходи князя Острозького та похід проти них любельського воєводи Яна Тарла (1578 р.) не дали бажаних результатів. «Ускромить низовців» так і не вдалося. Цей факт змушений був визнати і сам польський король. У 1579 р. на слова татарського посла, який «на низовців скаржився, просячи, аби їм король заборонив шкоди чинити», він відповідав, що «то люди свавільні і карати їх важко, а також якщо король зможе то заборонить їм (запорожцям. — А.Г.)». Щоправда, під тиском королівських військ, як писав Бельський, «і на той час коли король Стефан хотів їх (козаків. — А.Г.) зовсім вигубити, пішли до Москви до тих інших козаків».

Думається, що військові дії проти запорожців не дали бажаних наслідків передусім через розпорошеність козаків на великому просторі Великого Лугу. З іншого ж боку, Баторій міг піти й на компроміс з козаками, щоб використати їх в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чоловік).

Очевидно, таким чином, є підстави твердити, що, практично і в другій половині 70-х років XVI ст. на Запорожжі ще не існувало великої Січі. Козаки в цей період переважно розселялися по уходах, городцях, невеличких січах і не були згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей вдало зафіксований у Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на

службу, «а щоб було плачено їм і нехай би там на Дніпрі мешкали... по островах, яких там є кілька (курсив мій. — А.Г.), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять». Наведені в Хроніці відомості подано між подіями 1574 і 1575 років, проте, думається, що цей уривок із згаданого джерела, який називається «Про козаків», стосується пізнішого часу, оскільки тут же йдеться про каральні акції С. Баторія проти запорожців другої половини 70-х років XVI ст., а описується кілька укріплених островів. Далі Бельський називає їх: «Острів один, який звуть Коханє, між порогами, 40 миль від Києва, на кілька миль вздовж, на якому, чуючи козаків, татари не так легко до нас переправляються, бо з нього кременецький і кучманський броди можуть їм закрити». «Інший острів неподалік, — зазначається в Хроніці, — званий Хорчина (Хортиця. — А.Г.), на якому Вишневецький перед тим мешкав». І, нарешті, третім Бельський називає Томаківку, на якому «низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок». Це ж підкреслюється і в іншому місці Хроніки: «Є там (на Запорожжі. — А.Г.) деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими Томаківка».

Таким чином, можна констатувати, що в середині 70-х років XVI ст. сучасники фіксують наявність декількох островів, на яких мешкали козаки, в тому числі й Томаківку. Відсутній також і термін «кіш» щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському останній (під яким розумівся укріплений табір) був добре відомий, і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці, вперше

— під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися «до Подоля і до Русі». Тоді, сповіщає хроніст, вони «під Тарнополем кіш (kosz) мали» (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий же кіш татари «мали під Константиновим» під час вторгнення на Волинь у 1593 р. Тому прочитання В. Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в Хроніці: «на korzeniu» як «на коші», не зовсім точно відбиває описувані реалії. Тут, вважаємо, хроніст вживає інший термін, який слід читати як «на кореню»*. Можливо, малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного «уходу». Подібний термін був широко відомий в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то документи часто говорили про оселю «на сырм корени». Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, поняття «кіш» Бельському було відоме, але воно у середині 70-х років ще не застосовувалося щодо укріплених поселень козаків.

Не згадує хроніст і про кошового отамана Запорозької Січі, хоча посаду отамана в середовищі запорожців фіксує. Зокрема, коли пише про доцільність узяти козаків на оплачувану службу, щоб останні «гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали». Вжита щодо отаманів множина свідчила або про деяку кількість кошів з відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів, що більш вірогідно.

* Польське «korzen» перекладається — «корінь» (Польсько-російсько-український словник. — Київ, Львів, 1991. — С. 115).

В конкретно історичній частині Хроніки також відсутній термін «кошовий отаман», хоча Бельський і описує діяльність деяких з козацьких ватажків. Так, під 1575 р. він змальовує жорстокий похід козаків на татар «з *вождем* своїм Богданком». У 1577 р. в боротьбі за молдавський господарський стіл на боці І. Підкови воювали козаки, «над якими *гетьманом* був Шах», та ін.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою можна віднести лише до початку 80-х років XVI ст. Він належить Бартошеві Папроцькому, який розповів про поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній після зустрічі з послами «від низових козаків, які запорозькими молодцями звуться», прибув на початку 80-х років XVI ст. «до Канева з почтом немалим слуг своїх і гайдуків й став на ріці Дніпрі». Далі «знову молодці запорожці, бачачи його, послали до нього послів». Потім Зборовський «їхав до Черкас, з Черкас до Пскли ріки і хотів йти під Путивль замок». Проте, вступивши знову в переговори, «козаки радили йому, аби їхав до війська», в Січ. Отже, як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х років XVI контролювала значну територію — від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків Канева й Черкас, а січовики вільно пересувалися в цій місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями. Цікаво відзначити, що в період, про який ідеться, урядовці Речі Посполитої досить поважно ставилися до представників Січі. Той же Зборовський неодноразово посилав січовикам «упоминки і гроші». А козаки, в свою чергу, досить вільно почувалися у відно-

синах із старостами південноукраїнських замків і навіть дозволяли собі «нехтувати обіцянками старости пограничного, який їх відмовляв від служби Зборовському, до себе намовляв, великі ласки від себе самого і короля їм обіцяв».

Далі шлях Зборовського під час його подорожі пролягав «до порогів, де *рицарі люди* мешкають, там є місце на Дніпрі, — як повідомляв польський шляхтич, — важке для просування, бо ті пороги з великих скал, через які вода яко куди з високих гребель спадає, і там не може ніхто проїхати, крім козаків». У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, що контролювала підступи до Січі. «Там же з Яволжаного (Таволжанського. — А.Г.) урочища, хотіли йому (Зборовському. — А.Г.) дати козаки битву, коли... узріли при ньому гайдуків; розсудили то собі..., ніби їх з направи королівської хотів вигубити». Проте, з'ясувавши, що поляки їдуть у Січ «на завдання послів..., направили 80 козаків, які його (Зборовського. — А.Г.) перепроводили через пороги, яких є там 12». Щоправда, «деякі шляхтичі, *злякавшись тих страшних перевозів**, вернулися назад». Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що «там недалеко є замок *Хортиця*, який був Вишневецький поставив». Варто звернути увагу на ту дивну обставину, що шляхтич сповіщав про замок як про існуюче укріплення. Можливо, на початку 80-х років XVI ст. замок був ще не зруйнований або зруйнований не пов-

* В. Голобуцький чомусь писав, що поляки повернули назад, побачивши козаків (Запорозьке козацтво. — С. 150).

ністю. Зборовський у даному випадку не міг помилятися. Адже він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові: «Виїхавши з Хортиці замку, на якому мали ночівлю, там доїхав до козаків і послів». Це місце перепочинку між Хортицею і Томаківкою було останнім перед вступом у Січ. Далі «Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься *“Томаківський Острів”*, який є такий широкий, що може на ньому сховатись 20 000 людей і коней немало; при тому острові є озеро рибне, там скоро висадились». Наведені відомості, таким чином, дають можливість дещо уточнити локалізацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові у традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін «острів» у даному разі означав підвищену частину землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е. Лясота згадував тут «три Томаківки») правого берега Дніпра, через що ця місцевість називалася також «урочищем», коло якого було ще й озеро.

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х років не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У той період в Січі вже збиралися великі січові збори, або кіш, які Зборовський за польською аналогією називав «рицарським колом». Цікаво, що кіш тоді міг збиратися й поза межами Січі, наприклад, під час військових походів. Так, Зборовський крім січових зборів на Томаківці, зафіксував подібні і «на острові, названому Картамлик (можливо, Чортотлик. — А.Г.) та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою».

На цих зборах — радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма їх учасниками, а для того, щоб рішення вважалось прийнятим і обов'язковим для виконання, необхідна була підтримка його переважною більшістю січовиків. Коли Зборовський на зборах запропонував козакам іти з ним на переговори в Орду, січовики «розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова, повідаючи, що то (татари. — А.Г.) пси зрадливі слова не здержать і нас із собою погубиш». Намагання Зборовського силою тиску схилити козаків до прийняття кошем його пропозицій призвело до того, що «вночі великий розрух стався, же не відав, що з ними чинить мав гетьман і не був від них безпечний здоров'я свого». Однак Зборовський усе ж не вгамовувався і пригрозив січовикам, що «їм битву перший, ніж неприятелю іншому, дасть». Козаки «за тими словами скарати (Зборовського. — А.Г.) хотіли подлуг звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути». Врешті-решт, шляхтич змушений був відступитись від нав'язування кошеві своєї волі.

На початок 80-х років відносяться й згадки в джерелах про січову старшину. Під час подорожі та на перших порах свого перебування на Томаківці (очевидно ще не зовсім засвоївши січові порядки) Зборовський називає козацького провідника «один старший». Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені січового товариства вів з поляками переговори. Згодом, трохи освоївшись на Січі, шляхтич точніше називає посаду цього «старшого» — це був «отаман» (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському.

Згадував Зборовський і про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «бронь перших гетьманів місця того», що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. Отже, пам'ять про «перших гетьманів» Січі та їхні регалії у першій половині 80-х років XVI ст. була ще не втрачена. А це означає, що Січ була заснована «на місці тому» (на Томаківці) незадовго до описуваних шляхтичем подій (вважаємо, десь на рубежі 70–80-х років XVI ст.). Це підтверджується й тим, що сам термін «січові козаки» укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років XVI ст. До першої половини 80-х років відносяться й найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення — засіки, що їх будували козаки. Так, секретар папського нунція в Польщі Карло Гамберіні 1584 р. сповіщав: «Дерева там багато і вони (козаки. — А.Г.) так уміють себе оборонити *засіками*, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубають навколо лід».

Томаківська Січ у 80-х роках XVI ст. була центром, куди стікались і втікачі з ординського полону. Зборовський, зокрема, згадував, що під час його відвідин Томаківки «сторожа козацька привела в'язнів кільканадцять, які з орди втекли, бо їх того часу в жнива багато тікає».

Змальовуючи побут козаків на Томаківці, Зборовський захоплювався майстерністю січовиків не лише у військовій справі, а й у виконанні пісень та грі на музичних інструментах: «Козаки невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на кобзах граючи».

Засвідчили джерела й наявність у першій половині 80-х років XVI ст. своєрідного менталітету січовиків, які

вважали Січ своєю рідною домівкою, вітчизною і пов'язували з нею всі свої сподівання. Це особливо кинулося у вічі Зборовському, який зазначав, що «з козаками великі труднощі, які не дбають на короля — пана свого, а ні на вітчизну, в якій народились, тільки всю надію на *це місце* (Січ. — А.Г.) мають поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку: “Поки жити, поти боротись”».

Це ж саме відзначав на початку 90-х років XVI ст. і папський нунцій Маласпіна, який підкреслював, що «козаки створили *гніздо*, яке не підкоряється цій (польській. — А.Г.) короні», бо «знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає польське королівство».

Що ж спонукало козаків до створення своєї єдиної військово-політичної організації саме на рубежі 70–80-х років XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та невеликих січей в одну потужну Січ на Томаківці насамперед сприяло кількісне зростання козаків на той час. І хоча за свідченням Михайла Литвина, який відвідав Україну ще в 1550 р., «в цій країні дуже легко набирають добрих вояків», все ж значне збільшення чисельності саме запорожців припадає на 70-ті роки XVI ст. Так, Бельський писав у цей період, що в козацьких зимівниках залишається цілорічно «кілька сот чоловік». Під 1577 р. він занотовує, що вже згадуваний козацький гетьман Шах, «зоставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік» (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І. Підкові на Проби́тий шлях. В іншому місці своєї Хроніки М. Бельський про рубіж 70–80-х років зауважив таке: «Не було їх

(запорожців. — А.Г.) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кількох тисяч, а навіть їх тих часів намножилося і частокрот туркам і татарам шкоду немалу чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають». А в 1584 р. італієць Гамберіні писав, що, за словами одного із старшин, «з козаків можна зібрати 14 000 — 15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку». І хоч в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, а й козаки на волості та в шляхетських маєтках, все ж значне загальне зростання їх лав на кінець 70-х років безперечне. Якщо доти йшлося, як правило, про кілька сотень запорожців, то з початку 80-х років — уже про тисячі козаків.

Одним з важливих джерел поповнення козацтва в той час було селянство, основні маси якого приходять у рух якраз у 60-х роках XVI ст., коли значно погіршилося економічне та правове становище останніх (Другий Литовський Статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті роки припадає початок систематичних згадок про масові втечі посполитих (пів села, ціле село, кілька сіл).

Зростанню козацтва в зазначений період сприяла й поява на Запорожжі значної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити свої права на землю та шляхетство. Перевірка цих прав почалася в Україні ще в 1557 р. з проведенням волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищення боярства як стану набрав ще жорст-

кіших форм, а тому наприкінці 60-х та протягом 70-х років бояри-нешляхта перемішуються на південні окраїни України.

З кінця 60-х років, тобто після Люблінської унії, на Київщину та Брацлавщину помітно поширилося магнатське землеволодіння, яке, в свою чергу, протягом наступного десятиріччя також сприяло витісненню селян і не привілейованих бояр на південь. Останні значною мірою поповнили ряди низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала й давнім козацьким поселенням.

Переплетіння усіх цих чинників привело як до кількісного зростання козацтва, так і до якісних змін у його середовищі. Боярство внесло в козацтво не лише організовуючий елемент, але й забезпечило його перспективною програмою боротьби за визнання своїх станових прав у межах Речі Посполитої, що вже невдовзі принесло деякі плоди (згідно з універсалом Жигмонта II Августа від 5 червня 1572 р. на оплачувану службу було взято «певний почет низових козаків» із 300 чоловік).

Решта козацтва змушена була закріпитися на Запорозжі і вирішувати проблеми своєї організації самостійно. Агресивна ж політика, що її проводив у другій половині 70-х років XVI ст. С. Баторій, намагаючись підпорядкувати собі запорожців, на тлі постійної боротьби козаків з турецько-татарськими військами, очевидно, прискорила початок об'єднання розрізнених городців та малих січей в одну велику Запорозьку Січ на Томаківці. Територія, яку контролювала Томаківська Січ, була значною. Так, на початку 80-х років XVI ст. її сторожі й

застави знаходилися на просторі від перших порогів і Таволжанського урочища на півночі — до Чортомлика та урочища Карайтебен, на порубіжжі з татарськими кочів'ями, на півдні. Варто наголосити, що творцями Запорозької Січі на Томаківці були переважно козаки-воїни, або, як їх називали сучасники, «рицарі люди». Це, зокрема, підтверджують і свідчення Зборовського, про які вже йшлося вище. Особливо контрастно відтіняють саме військовий характер Томаківської Січі відомості про Надпорозьку січ козаків, які у той самий період (на початку 80-х років) мешкали у водорозділі річок Дніпра і Самари. Зборовський повідомляв, що зустрів там «200 козаків річкових, які тільки звірів та рибу ловлять іншим на живність..., а тими ріками можуть до Орди і до Москви ходять для користі». Також сповіщалося, що вказані «річкові», або «водяні», козаки «мали старшого» і «те місце, куди козаки ховаються» і де проводять свої загальні збори.

Через відсутність прямих даних кількість козаків у Томаківській Січі з точністю встановити нелегко, хоча приблизну їх чисельність усе ж назвати можна. За свідченням Е. Лясоти, в Січі, на Базавлуці (1594 р.), «їх усіх було трохи більше трьох тисяч, шоправда, якщо захочуть може стати й (ще. — А.Г.) кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але вважають себе запорожцями». Таким чином, як мінімум виходить близько п'яти тисяч. Число ж, що його назвав С. Хлопицький — шляхтич із Перемишля, який, без будь-яких реальних повноважень з боку запорожців, вступив 1594 року в переговори з німецьким імператором

Рудольфом II і обіцяв останньому, «що сили козаків становлять вісім або десять тисяч», Лясота поставив під сумнів. Хоча, якщо С. Хлопицький рахував постійних низовиків, «сезонних» запорожців та козаків, які постійно мешкали на волості, то названа ним цифра недалеко від дійсності.

Підбиваючи підсумки нашим обрахункам, зазначимо, що при з'ясуванні цієї проблеми слід мати на увазі кількість власне січовиків та загальну чисельність козаків. Судячи з наведених відомостей, у часи першої Запорозької Січі на Томаківці на початку 90-х років було декілька тисяч козаків (2–3 тис.). Це підтверджується й тим, що в останні дні її існування (восени 1593 р.) у поході Дніпром на Київ, як сповіщав 4 жовтня 1593 р. Й. Верещинський, брало участь близько чотирьох тисяч козаків «війська Запорозького». Та й у 1594 р., лише через рік після її зруйнування, на Базавлуці вже налічувалося більше трьох тисяч січовиків. І це в умовах їхньої активної участі у повстанні під проводом К. Косинського та спустошливих татарських нападів на Січ узимку 1593 р. В ході останніх (а їх було не менше семи) кримчаки захопили понад 2 000 козацьких коней, що побіжно також доводить існування в Томаківській Січі кількатисячного козацького табору.

Загалом же українські козаки в часи першої Січі, певно, могли виставити не менше 10 000 вояків. Про це дізнаємося не лише зі слів згаданого С. Хлопицького, а й з відомостей К. Гамберіні. Останній, як уже зазначалося, під 1584 р. вказував на можливість сформування 14–15-тисячного козацького війська, а під 1587 р. на-

водив такі слова одного з козацьких ватажків: «Козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому (венетіанському. — А.Г.) дожу..., і я сам поведу на поле битви 10 000 хоробрих вояків». Подібні кількісні дані, щоправда, з уточненням регіону, де проводилися обрахунки, знаходимо у записах венетіанського посла в Польщі П'єтро Дуодо, який у 1592 р. сповіщав: «Між цими двома річками (Дністром і Дніпром. — А.Г.) живуть козаки, люди хоробрі в найвищій мірі, чисельністю від 12 000 до 15 000 чоловік».

Не позбавлене інтересу й питання щодо національної приналежності козаків, як у цілому, так і , зокрема, січовиків. В літературі вже висловлювалися певні міркування з цього приводу. Зокрема, існує розвідка німецьких дослідників (С. Любер та П. Ростанковського), присвячена національному складу реєстровців у 80-х роках XVI ст. Вченим на основі аналізу власних імен козаків, записаних у реєстр, вдалося встановити національну приналежність 356 чоловік. Серед них вихідці з України становили більше 45 %, з Білорусі — близько 40 %, з Московської держави — трохи менше 10 %, з центральної Польщі — 5 %. Траплялися в реєстрі й прізвища окремих вихідців із Молдови, Криму, Литви і Сербії. Цілком ймовірно, що вказані пропорції (можливо, з незначними відхиленнями) були характерні й для національного складу козаків Томаківської Січі. Правомірно, однак, допустити, що з початком масових козацьких і селянських рухів кінця 80-х — початку 90-х рр. XVI ст. відсоток вихідців з України — основного ареалу повстань — у козацькому середовищі значно зріс.

З погляду історичної перспективи Томаківська Січ відігравала велику роль як центр концентрації сил козаків у боротьбі за повернення втрачених земель і маєтностей (це збігалось з інтересами покозачених селян та бояр) і визнання станових прав козацтва (що особливо хвилювало боярський елемент в середовищі запорожців). Саме у 80-ті роки козаки вже відкрито нападають на шляхетські маєтки, а з 1587 р. ці виступи стають майже безперервними і в 1591 р. переростають у велике козацьке повстання під керівництвом К. Косинського, яке відзначалось не лише соціальною, а й політичною спрямованістю (встановленням козацької юрисдикції над певними територіями та намаганням запорожців спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання). Розв'язати конфлікт з козаками вже не могли ні постанова сейму 1590 р. «Порядок щодо низовців і України», ні збільшення козацького реєстру до 1 000 чоловік (універсал від 25 липня 1590 р.).

В ході повстання, за відомостями Олександра Вишневецького, Косинський «князю великому Московському зі всім військом своїм присягав і ону подав був все порубіжжя більше як на сто миль границь... яко ж і в листі своєму до них князь великий писався вже царем Запорозьким, Черкаським і Низовським і послав їм Запороги сукна і грошей». Весною 1593 р. Косинський вирушив у новий похід, проте в боях під Черкасами загинув, а «інші повтікали Запороги до іншого війська..., яких Запорогами десь кілька тисяч ще є», — писав той же О. Вишневецький. Цікаво, що тут йдеться про запорожців як про «інше військо», відмінне від війська Ко-

синського, яке штурмувало Черкаси. Останнє може свідчити про те, що не всі січовики брали участь у походах Косинського, або ж про те, що за порогами одночасно були інші великі козацькі загони. Незважаючи на загибель Косинського, повстання тривало й далі, а О. Вишневецький у серпні 1593 р. змушений був підписати договір з козаками, за яким з поміж інших зберігалось й право вільних зносин із Січчю.

Проте рік смерті ватажка першого великого козацького повстання К. Косинського став і останнім роком існування першої Запорозької Січі. Вона була зруйнована наприкінці 1593 р., коли 80-тисячна татарська армія, як твердили сучасники, напала на Січ за відсутності там основних козацьких сил. Учасник цих подій, один «козак із Запорожжя», згодом сповіщав, що оборонці Січі — «залишок козаків, яких було на кореню залишилося близько шестисот», «ледве в човнах на Дніпро втекли». Січ же було вщент зруйновано. Це змусило запорожців переселитися на інший острів — Базавлук, який знаходився від Томаківки за 30 км униз по Дніпру. Однак слава про Томаківську Січ ще довго зберігалася в пам'яті її сучасників. Так, Еріх Лясота, який подорожував Дніпром у 1594 р., писав, що він плів з низу «до трьох річечок, які називаються Томаківками» і згадував *«знаменитий названий острів»* (Томаківку. — А.Г.).

На цьому, щоправда, «козацька» історія острова не закінчується. Він ще не раз слугував пристановищем для запорожців і мав стосунок до багатьох важливих віх в історії козаччини. Так, за Бопланом, саме Томаківку «Хмельницький обрав... для схованки, коли йому загро-

жувало оточення» наприкінці 1647 р. після втечі із в'язниці в Бужині. В той час Хмельницький перебував на острові разом із своїм сином Тимошем. Згодом, як зазначав французький інженер-картограф, «саме в цьому місці вони (козаки. — А.Г.) почали збиратися, коли піднялися для виступу у травні 1648 р. і виграли ... битву під Корсунем» (16 травня) в урочищі Горіхова Діброва.

У другій половині 70-х років XVII ст. Томаківка мало не стала знову місцем облаштування Запорозької Січі. Це пов'язано з подіями 1676 р., коли кошовий отаман Іван Сірко мав намір, у разі великого нашествя татар, перенести Січ з Чортомлика, де вона тоді знаходилася, на острів Томаківку і навіть звелів розчистити для цього місце на Городищі. Проте, очікуваного нападу татар не сталося, і Січ на Чортомлику збереглася.

У 1697 р. на Томаківці збиралися російські війська князя Долгорукого та українські козаки гетьмана Мазепи, готуючись до походу на Тамань та Кизикермен, щоб допомогти оточеним турками гарнізонам. А в 1772 р. «в урочищі Городищі» (паралельна назва Томаківського урочища), «над рікою Дніпром», існувала козацька сторожа «при полковнику Герасиму Спичаку, двох старшинах та 200 чоловік рядових козаків попарокінних».

Реконструювати зовнішній вигляд Томаківської Січі сьогодні досить непросто, хоча певні відомості, необхідні для такої роботи, й існують. Найдетальніший опис решток січових укріплень на Томаківці залишив Д. Яворницький, який обстежував їх у XIX ст. Вчений, зокрема, зазначав, що сліди перебування запорозьких козаків на цьому острові збереглися у вигляді невеликого укріплення, ро-

зташованого на його південній околиці. Укріплення мало форму правильного редуту. «Редут цей, — писав Д. Яворницький, — складається власне із трьох траншей: східної 49 сажнів у довжину; західної 29 сажнів; північної 95 сажнів... Замість південної траншеї служить берег самого острова... найбільша висота кожної із траншей — три з половиною сажні». Щоправда, І. Карелін, який також спостерігав згаданий «окоп», зазначав, що північний вал мав довжину 120 сажнів. Цей же дослідник, а за ним і Л. Падалка описали й південний берег острова Томаківки. Останній був досить крутим і мав висоту близько 70 сажнів. Загальна ж площа острова досягала «300 десятин землі».

Про побутування козаків на Томаківці свідчили численні речові докази. Зокрема, поблизу редуту Д. Яворницький знаходив свого часу чимало козацьких старожитностей — рибальські гачки, залізні цвяхи, металевий та глиняний посуд, срібні монети, кулі тощо. За його словами, в 1872 р. «один з любителів старовини, протоієрей містечка Нікополя Іоан Карелін бачив на острові Томаківка кладовище з надгробними пісковиковими хрестами, на яких були зроблені написи, що вказували на схованих під ними запорожців».

Більш детальних відомостей про укріплення та розташування Томаківської Січі на сьогодні немає. Щоправда, в 1953 р. перед її затопленням на о. Томаківці працювала археологічна експедиція під керівництвом Ф. Копилова, яка, обстеживши табір, зафіксувала тільки наявність навколо нього рову і валу заввишки 1,6 м. Сучасні спроби визначити місце Січі вже не дають результатів,

оскільки, як свідчать місцеві жителі, воно знаходиться на дні Каховського водосховища на відстані кількох сот метрів від берега (на схід від сучасного села Комуна). Хоча пам'ять про першу з відомих козацьких Січей не втрачено. На незатопленій частині Томаківки встановлено пам'ятний камінь з написом: «На цьому острові з 40-х років XVI ст. (до) 1593 р. знаходилась Запорозька Буцько-Томаківська Січ, яка подавала допомогу повсталим селянам і козакам в кінці XVI ст.» Звичайно, місце розташування і дата заснування Січі на пам'ятному написі визначені досить умовно.

Сховані під товщею води й віків нерозгадані загадки Томаківської Січі — цієї колиски запорозького козацтва, своєрідної «української Атлантиди» — ще чекають на свого відкривача, нагородою якому буде не міфічний скарб, нібито захований, за народними переказами, на Томаківці, а радість відкриття нових сторінок історії захисників рідної землі.